

Шкільна освіта на Волині у міжвоєнний період

Роботу виконано на кафедрі історії стародавнього світу і середніх віків ВНУ ім. Лесі Українки

Стаття висвітлює зміни, які сталися в системі освіти на Волині після її приєднання до складу Другої Речі Посполитої. Проаналізовано функціонування початкового та середнього шкільництва у воєводстві, при цьому наголошено на процесі поступової ліквідації польською владою шкіл з українською мовою викладання та їх заміні польськомовними та двомовними навчальними закладами. Підкреслено, що в 1920-1930-х рр. система освіти стала одним із засобів інкорпорації українських земель до складу Польської держави.

Ключові слова: Волинське воєводство, шкільна освіта, початкова школа, гімназія.

Крамар Ю.В. Школьное образование на Волини в междувоенный период. В статье раскрыты изменения, которые произошли в системе образования на Волини вследствие её присоединения к Польше в 1921 году. Проанализировано функционирование начальной и средней школы на территории воєводства, при этом акцентировано внимание на процессе постепенной ликвидации польскими властями школ с украинским языком преподавания и их замене польскими и двуязычными учебными заведениями. Подчеркивается, что в 1920-1930-х гг. система образования стала одним из действенных средств икорпорации украинских земель Польским государством.
Ключевые слова: Волинское воєводство, школьное образование, начальная школа, гимназия.

Y. Kramar The system of education in Volyn in the interwar period.

In this article, we examine the changes that were brought to the system of education in Volyn after it was joined to the Second Polish Republic. We analyse the functioning of primary and secondary schools in the province, and we insist on the gradual replacing – led by the polish authorities –, of ukrainian-language schools by unilingual polish or bilingual ones. We finally sum up that during 1920-1930's, the system of education in the region became one of the means of incorporation of the Ukrainian lands to the Polish state.

Keywords: Volyn (province), school education, primary school, secondary school.

Постановка наукової проблеми та її значення. За умовами Ризького мирного договору 1921 р. більша частина Волині увійшла до складу відродженої Польської держави – Другої Речі Посполитої. В її межах тимчасові військово-адміністративні структури 1 березня 1921 р. були реорганізовані у Волинське воєводство з центром у Луцьку.

Чільне місце у комплексі завдань, які вимагали нагального розв'язання

польською владою, посідала організація шкільництва в середовищі національних меншин. Польща взяла на себе міжнародні зобов'язання щодо охорони національно-культурних прав громадян непольської національності, які склали третину жителів країни. Ці гарантії згодом були підтвержені Конституцією 1921 року.

У Волинському воєводстві понад 70 % населення становили українці [1, 62]. З огляду на це проблема українського шкільництва стояла тут особливо гостро. До Першої світової війни українці Волині не мали жодної школи з рідною мовою викладання. Лише після встановлення над частиною Волинської губернії контролю з боку військ Німеччини та Австро-Угорщини українці, які служили в австрійській армії, та громадські організації з Галичини розпочали створення у краї мережі україномовних шкіл.

З приєднанням Волині до складу Другої Речі Посполитої система шкільної освіти була докорінно реорганізована. Вона стала важливою складовою асиміляційної політики польського уряду у східних воєводствах держави.

Історіографія проблеми. Окремі аспекти проблеми досліджувались в працях українських та польських істориків. Організацію українського шкільництва у міжвоєнній Польщі дослідив у своїй монографії польський історик М. Іваніцький [2]. Окремих питань розвитку німецькомовного та чеськомовного шкільництва торкаються волинські дослідники В. Панасюк [15] та С. Шульга [16]. Натомість малодослідженою залишається проблема польської урядової політики в галузі освіти на Волині у міжвоєнний період, метою якої було поступове витіснення шкільництва національних меншин та його заміна польською системою шкільної освіти.

Метою запропонованої статті є спроба розглянути вказану проблему на матеріалах Волинського воєводства.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. За рівнем освіченості населення Волинське воєводство було одним з найвідсталіших у державі. За даними перепису 1921

р. в регіоні налічувалося 75 % населення, яке не мало навіть початкової освіти [1, 16]. В селах частка неписьменних була удвічі більшою, ніж у містах.

Для вирішення освітніх завдань у травні 1922 р. в Луцьку було утворено кураторіум (управління) Волинського шкільного округу (невдовзі його перенесли до Рівного). В його підпорядкування перейшло 658 наявних на той час на Волині шкіл; із них у 395 навчання велося польською мовою, у 233 – українською. Освіту здобувало освіту 27 885 учнів [2, 133]. У Луцьку, населення якого в першій половині 1920-х рр. становило близько 29 тис. осіб, діяло дев'ять загальноосвітніх і фахових початкових навчальних закладів (дві польські, дві українські, дві професійні (чоловіча та жіноча) польські і три єврейські школи. У них навчалось 2299 учнів, працювало 66 вчителів [3, 186-188].

Одним із перших розпоряджень куратора Волинського шкільного округу став циркуляр, згідно з яким усі без винятку вчителі упродовж двох місяців мали одержати польське громадянство. Інакше із 1 липня 1922 р. їм загрожувало усунення із займаних посад [4, 84]. Чимало українських учителів утратили роботу через неможливість отримати польське громадянство. На їх місце призначались учителі-поляки, котрі не тільки не знали місцевої мови, але й не мали відповідної фахової підготовки. Населення зустрічало їх непривітно. Було чимало випадків, коли батьки відмовлялись посилати дітей до такого вчителя. До Української парламентської репрезентації Волині (представництво волинських послів-українців в Сеймі – Ю.К.) надходили сотні скарг від селян на нових вчителів. На кінець 1922 р. в шкільництві на Волині було задіяно 1300 поляків і майже наполовину менше українців. Це свідчило про те, що кадрова політика ставала засобом опосередкованої полонізації українського шкільництва на Волині.

Незважаючи на нестачу кваліфікованих учительських кадрів, на початку 1920-х рр. влада закрила українські вчительські семінарії: дві

чоловічі (в Дедеркалах і Дермані) й одну жіноча (в Зимному). Вони готували переважно вчителів для шкіл, де навчання велось українською мовою.

Ще більші зміни в освіті Волинського воєводства, спрямовані на ущемлення прав українців, сталися після впровадження закону про шкільництво, відомого як «закон Грабського». Цей закон, ухвалений сеймом 31 липня 1924 р., визначив організаційні підстави шкільництва для національних меншин у східних воєводствах Другої Речі Посполитої аж до кінця міжвоєнного двадцятиріччя [5]. Основним типом державної школи на змішаних за національним складом населення територіях визначалась єдина польська школа. Право на закладання українських державних початкових шкіл отримали ті громади (гміни), де українці становили 25 і більше відсотків населення. При цьому батьки 40 дітей шкільного віку мали подати декларацію, офіційно підтверджену владою. Однак закон зазначав: якщо у шкільній окрузі, окрім батьків, котрі висловили бажання навчати дітей рідною мовою, налічувалось щонайменше 20 дітей, батьки яких хотіли б, щоб їх діти отримували освіту польською мовою, то школа повинна бути двомовною (утраквістичною): половина навчальних предметів у ній мала викладатися польською мовою, інша половина – українською.

Статті закону 1924 р. про шкільництво конкретизувало розпорядження Міністерства віровизнань і народної освіти від 7 січня 1925 р. Цей документ започатковував акцію шкільного плебісциту. Його результати ставали підставою для відкриття на території шкільного округу того чи іншого типу школи. На практиці діяльність уряду і місцевої влади була спрямована на ліквідацію шкіл, де навчання велось українською мовою, та створення на їх місці двомовних і польськомовних шкіл. Протягом 1925/1926 н.р. було закрито 301 школу з українською мовою викладання; водночас кількість двомовних навчальних закладів зросла з 93 до 366 [6, 259]. На Волині не залишилося жодної україномовної державної початкової школи, а кількість українських приватних шкіл зменшилась до семи. В утраквістичних школах 9,5 % загальної кількості учнів були поляками, а 88,2 % - українцями.

Після травневого перевороту 1926 року і приходу до влади прихильників Ю. Пілсудського правлячі кола Польщі закликали до гнучкішої політики в національному питанні. Пропонований ними курс політики в українському питанні робив поворот у бік державної асиміляції при збереженні кінцевої мети - національної асиміляції української меншини. Передбачалося проводити толерантнішу мовну і релігійну політику. Уособленням «нового підходу уряду» до вирішення української проблеми на регіональному рівні стало призначення волинським воєводою Г. Юзевського. Стратегічною метою його «волинської програми» проголошувалася тісна інтеграція краю до Другої Речі Посполитої. Важливу роль у процесі державної асиміляції українського населення воєводства Г. Юзевський відводив розвиткові системи освіти, насамперед початкової.

У 1927/1928 н.р. у воєводстві переважали три типи початкових шкіл: з польською мовою навчання - 31,6 %, польськомовні з українською мовою як окремим предметом - 29,4 %, двомовні (польсько-українські) - 35,2% [7, арк. 5 зв.]. Наприкінці 1920-х років на Волині залишилося лише 5 шкіл (0,4%) з українською мовою навчання (для порівняння: шкіл з чеською мовою навчання налічувалося 17). На думку воєводи, до такого занепаду українського шкільництва призвела політика його попередників. Однак у вирішенні проблем українського шкільництва Г. Юзевський діяв дуже обережно. Відкриття нових шкіл з українською мовою викладання воєвода допускав лише в “особливих випадках”. Натомість, реалізуючи програму польсько-українського зближення, Г. Юзевський віддавав перевагу польським школам з українською мовою як обов’язковим предметом. На його думку, цей тип школи якнайбільше відповідав концепції так званого державного виховання, яка утвердилася в системі шкільної освіти після приходу до влади «санації»

Тому не випадково, що упродовж 1928–1938 рр. на Волині кількість польських шкіл з українською мовою як окремим навчальним предметом зросла більш ніж удвічі – з 348 до 853, тоді як двомовних – із 417 до 520 [8,

28]. Кількість початкових шкіл у Волинському воєводстві збільшилася з 1185 у 1928р. до 1934 в 1938 році. Щодо шкіл з українською мовою викладання, то у 1937/38 н.р. їх налічувалося на Волині лише 8, що становило 0,4% загальної кількості початкових шкіл, які тут існували до 1928 р.

У той же час у воєводстві працювало 22 школи з чеською, 66 – з німецькою мовами викладання та 50 єврейських шкіл (у 1931 р. чехи, німці та євреї становили відповідно 1,4, 2,2 та 9,8% населення воєводства) [9, 26]. У Луцьку з дев'яти загальноосвітніх шкіл не було жодної державної української школи. Така мізерна кількість українських шкіл не відповідала національній структурі населення Волинського воєводства.

Щодо національності учнів початкових шкіл, то тут теж зберігалася велика диспропорція не на користь українців: якщо серед дітей поляків початковою освітою було охоплено 95,5 %, то цей показник серед українців становив усього 69,3% [10, 44]. Не на користь українців був і національний склад учителів початкових шкіл. У 1933/34 навчальних роках в початкових школах Волині працювало 3304 вчителі, з них – 2637 поляків (80%) і 447 українців (13,5%).

Не кращим для українців було становище і в галузі середньої освіти. У 1928/29 н.р. серед 22 середніх навчальних закладів Волині не функціонувало жодного державного з українською мовою навчання [11, арк. 28 зв.]. Українці могли здобувати середню освіту лише в трьох приватних закладах такого типу — в українській гімназії ім. С. Мілашкевича в Кременці, загальноосвітній гімназії з українською мовою викладання Товариства ім. Лесі Українки в Луцьку та загальноосвітній гімназії з українською мовою викладання ім. Т. Пекарського в Рівному. Ці навчальні заклади утримувались коштом батьків та інших благодійних установ. Загалом 16,2% учнів української національності, котрі навчалися в середніх школах, представляли майже 70% населення Волині. Ще меншим був відсоток вчителів – українців, котрі працювали в системі середнього шкільництва.

У Луцьку впродовж 1920-1930-х рр. діяло три середні навчальні

заклади: державна гімназія ім. Т. Костюшка (утворена восени 1917 р.; спочатку була приватним навчальним закладом, з 1921 р. – державна гімназія з польською мовою викладання); приватна учительська семінарія ім. Г. Коллонтая (утворена в лютому 1924 р.; готувала вчителів для неповних середніх та початкових шкіл); українська гімназія ім. Лесі Українки.

Українська гімназія в Луцьку була заснована на базі діючої з 1895 р. російської державної чоловічої гімназії. У роки Першої світової війни її евакуювали до Белгорода Курської губернії, а до Луцька вона повернулася у 1918 р. На той час гімназія не мала директора, тож Київська шкільна округа призначила на цю посаду інспектора Конотопської чоловічої гімназії І. Власовського – досвідченого адміністратора і педагога. Він і став ініціатором створення української гімназії в Луцьку.

Переведення навчання в гімназії на українську мову проходило поступово. У 1918-1919 рр. на українську мову навчання перейшли перші два класи, наступного року – ще два. Для учнів старших класів, які продовжували навчання російською мовою, вводились такі предмети, як українська мова, історія України та історія української літератури. Повільне переведення навчання на українську мову зумовлювалося передусім тим, що не вистачало підручників та вчителів-фахівців, які могли б викладати всі предмети українською мовою.

У 1919 р. після того як Луцьк перейшов під контроль польських військ, будівля, в якій розміщувалась гімназія, була передана для воєводського управління. Гімназію перемістили у будинок Марка Кронштейна, в якому ще до війни діяла російська жіноча гімназія ім. А. Коленко) [12, 9]. З огляду на це, заняття проводились у дві зміни: у першу вчилися дівчата російської гімназії, а по обіді – хлопці української (до 1928 р. гімназія була чоловічою, а далі – змішаною).

Із кінця 1919 р. гімназія втратила статус державної. Виникли фінансові труднощі, адже державне фінансування навчального закладу припинилось. Крім того, потрібно було мати дозвіл (концесію) на право відкриття гімназії.

Першим концесіонером став директор гімназії І. Власовський. Концесію вимагалось поновлювати щороку. У 1921 р. українську гімназію в Луцьку під свою опіку взяло культурно-просвітницьке товариство «Просвіта». Саме завдяки його домаганням цього ж року гімназія отримала статус приватної української чоловічої гімназії, яка утримувалась на кошти батьків та добродійців.

У 1924 р. І. Власовському відмовили у видачі концесії на 1925 рік, мотивуючи тим, що він не мав польського громадянства. Дозвіл на функціонування української гімназії в цьому ж році отримав Є. Петриківський – український громадський діяч, голова товариства «Просвіта». У 1927 р. йому вдалося добитися виділення повітовим сеймиком 50 тис. злотих; за ці гроші вдалося придбати будинок для гімназії. Тоді ж Луцька українська гімназія отримала права (хоча й неповні) державної гімназії. Статус державної гімназії давав право її випускникам вступати до вищої школи; до цього учні, котрі закінчували гімназію, змушені були або припиняти подальше навчання, або продовжувати його за кордоном.

У 1929 р. Є. Петриківський передав концесію на українську гімназію Товариству імені Лесі Українки. З 1931 р. до 1939 р. цей навчальний заклад мав назву «Луцька приватна українська гімназія товариства ім. Лесі Українки».

Гімназія була приватною. Оплата за навчання в ній становила 25 злотих щомісяця. З 1928 р. вона стала диференційованою: учні першого класу сплачували 15 злотих, другого – 20, третього – 25, решти класів – 30 злотих. Навчання здібних дітей із незабезпечених бідних сімей оплачував батьківський комітет. Потрібні кошти для цього він збирав упродовж року шляхом організації різноманітних добродійних акцій. Контингент учнів гімназії не міг перевищувати 250 чоловік (обмеження кількості учнів було встановлене владою). Учні походили переважно з українських родин, які мешкали на околицях Луцька. Наприклад, у 1922/23 н.р. із 204 дітей лише 79 були лучанами; решта – вихідцями з навколишніх сіл. За соціальним

походженням учнями української гімназії були, головним чином, діти священників, учителів, службовців, заможних селян [12, 188]. На навчання приймали дітей 12 – 16 років, які успішно склали вступні іспити. Усі дисципліни – крім історії, географії та польської мови – викладались українською мовою. Закінчивши чотири класи гімназії, учні ще два роки продовжували навчання у двох групах ліцею – гуманістичному і фізико-математичному, що діяв на базі гімназії.

Педагогічний колектив закладу складався з 12-14 учителів вищої кваліфікації. Серед них був М. Левицький – письменник, перекладач, В. Федоренко – фахівець із латинської мови та історії стародавнього світу, Р. Шкляр - директор гімназії у 1926-1929 рр., учитель української мови та історії, Б. Білецький - директор гімназії у 1929-1939 рр., добру пам'ять про якого випускники гімназії зберегли на десятиліття, І. Власовський – викладач української мови і філософії, активний учасник церковно-релігійного життя на Волині міжвоєнної доби, згодом автор одного з найповніших нарисів історії Української Православної церкви.

Луцька українська гімназія, як і більшість середніх навчальних закладів, що діяли на Волині у міжвоєнну добу припинила своє існування у 1939 р. з приходом радянської влади. Чимало випускників гімназії були заарештовані органами НКВС у 1939-1941 рр. і закінчили свій життєвий шлях у сталінських катівнях.

Розвитком польського початкового, середнього та професійного шкільництва на Волині після її входження до складу Другої Речі Посполитої опікувалася громадська організація «Польська матіца шкільна» (ПМШ). Кількість початкових шкіл, які перебували під опікою ПМШ, упродовж міжвоєнного двадцятиліття неухильно зростала: якщо у 1932 р. їх налічувалось усього 16, то в 1938 р. – 66 (найбільше їх було в Луцькому та Ковельському повітах)[13]. Це були чотирикласні школи першого рівня, де навчання зазвичай проводив один учитель. Ці школи підлягали нагляду з боку шкільних інспекторів і кураторіуму. Щороку для підвищення

кваліфікації вчительських кадрів початкових шкіл у Луцьку організовувались курси, де вчителі знайомилися з новою навчальною, методичною літературою обмінювалися досвідом.

Ще одним напрямком освітньої діяльності ПМШ було утримання професійно-технічних навчальних закладів. Уже у 1921/22 н. р. в Луцьку з'явилася торгова школа (розташовувалась в нинішньому приміщенні УСБУ у Волинській області). Згодом постали інші навчальні заклади такого типу: торгова школа в Рівному, столярські школи в Луцьку та Острозі, ремісничо-промислові школи в Сарнах, Здолбунові та Володимирі-Волинському. У 1937/38 н. р. на Волині діяло п'ять ремісничих шкіл і дві торгові гімназії ПМШ (у Рівно та Луцьку), в яких навчалось 988 учнів. Загалом у воєводстві тоді налічувалось 19 професійно-технічних навчальних закладів (три державні школи та 16 приватних торгових і ремісничо-промислових шкіл), які фінансувалися місцевими органами влади, товариствами і фізичними особами.

ПМШ також засновувала гуртожитки, інтернати (бурси), бібліотеки й читальні, організовувала театральні студії тощо. У 1938 р. товариство утримувало на Волині три інтернати: в Луцьку, Олиці та Сарнах. Усього наприкінці міжвоєнного двадцятиліття на утриманні «Польської матіци шкільної» на Волині перебувало 84 навчальні заклади, в яких навчався 3801 учень.

Окрім українських і польських шкіл, помітне місце в структурі волинського шкільництва займали єврейські, чеські та німецькі навчальні заклади. На початку 1930-х рр. найчисельнішою після поляків і українців національною групою на Волині були євреї. Важливу роль у житті цієї національної спільноти Волині відігравали культурно-освітні організації. Найвпливовішим серед них було культурно-освітнє товариство «Тарбут», що опікувалося діяльністю трьох приватних гімназій: у Луцьку, Рівному і Ковелі. Під патронатом «Тарбута перебувало» також 50 початкових шкіл, викладання в яких проводилося на івриті [9, 26].

У міжвоєнний період на Волині в окремих поселеннях – колоніях – проживало 45-47 тис. німців. У їх середовищі функціонували німецькі школи, котрі перебували на утриманні громад-колоній та були підпорядковані лютеранському духовенству [14, 172-200]. Станом на 1929 р. у чотирьох волинських парафіях, де проживала переважна більшість колоністів, - Луцькій, Рожищенській, Рівненській та Тучинській – налічувалося 70 шкіл: 53 були приватними, 17 – державними. Тут навчалось близько 3 тис. дітей. Основним типом німецькомовних шкіл були так звані канторські приватні школи [15, 162].

Позиція воєводської адміністрації щодо навчальних закладів німецького населення Волині визначалася урядовими рішеннями, які передбачали поступове одержавлення німецького шкільництва та постійний контроль за освітньо-культурними ініціативами волинських німців. На практиці це означало поступову ліквідацію німецького приватного шкільництва і його заміну державною утраквістичною (польсько-німецькою) школою. На початку 1930-х рр. шкільний кураторіум вирішив ліквідувати канторські школи, а на їх місці заснувати державні польсько-німецькі навчальні заклади. Тому в 1934/35 н. р. залишилося лише 26 приватних німецькомовних шкіл, у яких навчалось 1,6 тис. дітей. Решта учнів з німецького середовища (4,3 тис.) навчалася в державних початкових школах.

Чеське шкільництво на Волині в міжвоєнну добу представляли два типи початкових навчальних закладів – державні та приватні. Станом на 1921 р. у воєводстві функціонувало 17 державних початкових шкіл з чеською мовою викладання, переважно в Луцьку та Луцькому повіті. Організацією приватних шкіл займалася заснована в 1923 р. у Луцьку громадсько-культурна організація «Чеська матіца шкільна» (ЧМШ) [16]. У 1929 р. ЧМШ утримувала на Волині 11 шкіл. Важливою подією в історії чеського шкільництва стало заснування у 1929 р. чеської школи в Луцьку. У першому навчальному році школа мала лише три класи, у 1933 р. – вже 6 класів.

Починаючи з 1934 р. Луцька чеська школа давала повну семирічну освіту; тоді в ній навчалося 132 учні.

Окремою навчальною інституцією професійного спрямування була учительська семінарія ім. Гуго Коллонтая в Луцьку, утворена в лютому 1924 р. з ініціативи Товариства вчителів середніх і вищих шкіл [17, арк. 1 зв.]. Цей приватний на початках заклад змішаного типу готував учителів для неповних середніх та початкових шкіл Волині. На початку 1920-х рр. семінарія не мала достатнього фінансування (невеликі кошти в сумі 4 тис. злотих щорічно виділяв лише міський магістрат) і була під загрозою закриття. У 1929 р. семінарія зазнала реорганізації: вона отримала права державного навчального закладу і фінансову підтримку з боку Міністерства віровизнань і народної освіти. Тоді ж при семінарії було відкрито інтернат на 45 місць для дітей із малозабезпечених сімей. У 1930/1931 н. р. тут навчалося 214 осіб (116 поляків, 30 українців, 20 росіян, 13 чехів, дві німці та 33 євреї) [18, арк. 1-4]. При семінарії діяли курси підвищення кваліфікації учителів, де щорічно проходили перепідготовку близько ста осіб.

Із приходом на Волинь у вересні 1939 р. Червоної армії та утвердженням тут радянської влади ситуація в галузі початкового та середнього шкільництва зазнала істотних змін. За зразком більшовицької системи розпочалася реорганізація системи освіти в краї в напрямку її повного підпорядкування державі.

Джерела та література

1. Pierwszy powszechny spis ludności z dnia 30 wrzesnia 1921 r. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. - Warszawa, 1926. - T.XXIII.- S.62.
2. Iwanicki M. Oświta i szkolnictwo ukraińskie w Polsce w latach 1918-1939. – Siedlce, 1975.
3. Łuck w świetle cyfr i faktów. – Łuck, 1925.
4. Панасюк В. Організація шкільництва у Волинському воєводстві в 20-і роки: до проблеми польсько-українського порозуміння // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету. Випуск 3. – Луцьк, 1998. – 177 с. – С.82-87.
5. Dziennik Ustaw RP, 1924. – Warszawa, 1924. - № 29. – Poz. 766.
6. Papierzyńska-Turek M. Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej 1922-1926. - Kraków, 1979.

7. Годовой отчет о состоянии начальных школ на Волыни на 1927-1928 гг. - ДАВО, ф.46, оп.8, спр.1556.
8. Sprawozdanie H. Józewskiego obrazujące sytuację Województwa Wołyńskiego, listopad 1935. – Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego, Dział Rękopisów, № akcji 1549.
9. Отчет воеводы о положении на Волыни за 1933 год. - ДАВО, ф. 46, оп. 3, спр. 31.
10. «Wołyń-czerwiec 1937». Sprawozdanie H.Józewskiego obrazuje sytuację Województwa Wołyńskiego. - Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego, Dział Rękopisów, № акс. 1549.
11. Отчет Волынского воеводы об общем положении воеводства и деятельности государственной администрации в 1929 году. - ДАВО, ф. 46, оп. 1, спр. 3473.
12. Українська гімназія в Луцьку. Спогади (1918-1939) /редактор та упорядник Л.Токарук/. – Луцьк, 1998.
13. Polska macierz szkolna na Wołyniu. – Równe, 1938.
14. Костюк М.П. Німецькі колонії на Волині (XIX – початок XX ст.). – Тернопіль: підручники і посібники, 2003. – 384 с.
15. Панасюк В. Німецькомовне шкільництво на Волині у 1928-1939 роках: чинники та межі політики державного толерування // Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки. Серія: історичні науки. Випуск 1. – Луцьк, 2007.
16. Česká matice školská. Чеська загальноосвітня школа / Упоряд. Л.Й. Младанович, С.Г. Кратофіл, С.А. Шульга, переклад М.А. Юхтовського-Шпака. – Луцьк: ПВД «Твердиня», 2008. – 112 с. (чеською та українською мовами).
17. ДАВО, ф. 71, оп. 1, спр. 98.
18. ДАВО, ф. 71, оп. 1, спр. 82.

Крамар Ю. В. Шкільна освіта на Волині у міжвоєнний період (1921-1939 рр.) // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Серія Історичні науки, № 10, 2011. – Луцьк, 2011. – С. 72-78.